

РОЗДІЛ 2 МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ВИХОВАННЯ КЛАСНОГО КЕРІВНИКА

Тема 7. Методи й прийоми виховання в роботі класного керівника

Зміст

- 7.1. Процес виховання, його структура та рушійні сили
- 7.2. Поняття методів виховання та їх характеристика
- 7.3. Методи формування свідомості
- 7.4. Методи формування суспільної поведінки
- 7.5. Методи стимулювання діяльності та поведінки
- 7.6. Методи контролю та аналізу рівня вихованості

7.1. Процес виховання, його структура та рушійні сили

Процес виховання - **система виховних заходів**, спрямованих на формування всебічно і гармонійно розвиненої особистості. Процес виховання залежить від об'єктивних і суб'єктивних чинників. **Об'єктивними чинниками** є:

- особливості розбудови України взагалі та системи закладів освіти зокрема;
- перебудова економіки на ринкових засадах;
- особливості розвитку соціальної сфери;
- відродження національних традицій, звичаїв, обрядів, народної педагогіки;
- розширення сфери спілкування з іноземними громадянами;
- вплив природного середовища.

До суб'єктивних чинників відносять:

- соціально-педагогічну діяльність сім'ї та громадських організацій;
- навчально-виховну діяльність закладів освіти в особі їх працівників;
- цілеспрямовану діяльність засобів масової інформації;
- діяльність закладів культури; виховну діяльність позашкільних установ та діяльність церкви.

Процес виховання складається з:

- мети і завдання,
- змісту,
- методики організації виховного впливу,
- його результату,
- корекції.

Щодо формування особистості **структура процесу виховання має такі компоненти:**

- свідомість особистості,
- емоційно-почуттєва сфера,
- навички та звички поведінки.

Провідну роль відіграє розвиток її свідомості.

Свідомість — властива людині **функція головного мозку**, яка полягає у відображенні об'єктивних властивостей предметів і явищ навколишнього світу, процесів, що відбуваються в ньому, своїх дій, у попередньому мисленому накресленні їх і передбаченні наслідків, у регулюванні відносин людини з людиною і соціальною дійсністю.

Структурними елементами свідомості є:

- відчуття,
- мислення,
- емоції,
- воля,
- самосвідомість.

Свідомість відіграє провідну роль у діяльності й поведінці людини. **Через свідомість учні в процесі навчання і виховання набувають знань, умінь та навичок, засвоюють досвід поведінки.** Їх свідомість виявляється:

- у ставленні до навчання та інших видів діяльності,
- до людей і суспільства загалом,
- до самих себе,
- навчальних та інших обов'язків.

Не менш важливі у формуванні особистості й почуття, в яких виявляється ставлення людини до навколишньої дійсності й до самої себе.

Почуття - психічні **стани і процеси**, в яких відображено емоційний бік духовного світу людини, її суб'єктивне переживання подій та емоційне ставлення до навколишнього світу. **Виховання свідомості та емоційно-почуттєвої сфери має поєднуватися з формуванням навичок і звичок поведінки.**

Навичка - психічне новоутворення, завдяки якому індивід спроможний **виконувати певну дію**, раціонально, з належною точністю і швидкістю, без зайвих затрат фізичної та нервово-психічної енергії.

Звичка - схильність людини до відносно усталених способів дій.

Навички і звички поведінки формуються у процесі цілеспрямованої, систематичної діяльності учнів, у якій вони набувають необхідного **досвіду поведінки**. Тому важливо враховувати наявний у школярів досвід попередньої поведінки» збагачуючи позитивне надбання й долаючи негативні звички.

Формування навичок і звичок поведінки потребує:

- поступовості й систематичності вправляння,
- посиленості та доцільності поставлених вимог,
- відповідності їх рівневі розвитку учнів.

У процесі виховання можуть формуватися й **негативні звички через засвоєння дитиною хибного досвіду поведінки в ненормальному середовищі**, в якому вона в силу життєвих умов перебувала чи перебуває. Подолання таких звичок потребує **спеціальної виховної роботи**, а їх викорінення передусім пов'язане із з'ясуванням причин появи, їх усуненням.

Рушійні сили процесу виховання. Процес виховання - динамічний, неперервний, безупинний. Його **рушійними силами є сукупність суперечностей, вирішення яких сприяє просуванню до нових цілей**. Розрізняють внутрішні й зовнішні суперечності.

Внутрішні суперечності:

а) суперечність між зростаючими соціально значущими завданнями, які потрібно розв'язати вихованцю, і можливостями, що обмежують його вчинки та дії, спрямовані на їх розв'язання. Ця суперечність супроводжує виховання особистості, тому її **розвиток може призупинитися, якщо не ставити перед нею нових ускладнених завдань**;

б) суперечність між зовнішніми **впливами** і внутрішніми **прагненнями** вихованця. Виховний процес повинен будуватися таким чином, щоб його **зміст або форми реалізації цього змісту не викликали спротиву вихованця**.

Зовнішні суперечності:

а) невідповідність між виховними впливами **школи і сім'ї**. Нерідко батьки не дотримуються вимог, які висуває до їх дітей школа, внаслідок чого порушується єдність вимог, що негативно позначається на вихованні школярів;

б) зіткнення організованого виховного впливу **школи** зі стихійним впливом на школярів **навколишнього світу**. Серед таких негативних чинників, - вуличні підліткові групи, зарубіжні телефільми-бойовики тощо. Вирішення цієї суперечності можливе лише за умови **формування у школярів внутрішньої стійкості й уміння протистояти негативним явищам**;

в) **неоднакове ставлення до учнів учителів**, які не завжди дотримуються принципу єдності вимог, внаслідок чого в учнів формується ситуативна поведінка, пристосовництво, безпринципність, що негативно позначаються на виховному процесі взагалі;

г) суперечність, породжена тим, що окремі учні, які мають досвід негативної поведінки, постійно конфліктують з педагогами, однокласниками, батьками. Йдеться про **сформований динамічний стереотип**, який характеризується наявністю постійних, стабільних, стійких негативних нервових зв'язків, що створює особливі труднощі у перевихованні. Ця категорія школярів потребує спеціальної виховної роботи.

Хоча зовнішні суперечності є тимчасовими, вони можуть знижувати ефективність виховного процесу. Тому виявлення їх і усунення повинні перебувати завжди в центрі уваги педагогів. Але найважливіший чинник - **профілактична робота** щодо запобігання таким суперечностям.

Організація процесу виховання особистості учня або колективу класу здійснюється в такій послідовності:

Перший етап. Визначають сукупність рис і властивостей особистості, які слід сформуванню у вихованця, тобто **формують ідеал**. Коли йдеться про виховання класу, то мають на увазі формування такого колективу, який би за своїми якостями відповідав **еталону, виробленому на основі мети виховання, поставленої суспільством перед школою**.

Другий етап. Вивчають індивідуальні особливості вихованця (або колективу), його позитивні риси, недоліки в характері й поведінці, **визначають, які риси не сформовано**, а які перебувають у стадії зародження. **Знання особистості вихованця (колективу), порівняння її з наміченим ідеалом дає змогу спрогнозувати її розвиток**. Виходячи з цих даних, можна планувати виховну роботу з вихованцем (колективом). Тому важливо, щоб учень (колектив) знав, що пропонує йому вихователь, приймав цей взірць для наслідування і докладав зусиль для досягнення поставленої мети.

Третій етап. **Реалізовується програма виховання**, тобто заплановані виховні заходи, що передбачає залучення вихованців до різних видів діяльності, участь в яких сприяє формуванню в них досвіду поведінки відповідно до ідеалу.

Четвертий етап. **Спонування учнів до самостійної роботи з розвитку особистості**. Коли учень починає займатися самоосвітою і самовихованням, можна вважати, що у вихованні досягнуто четвертого етапу.

На всіх етапах процесу виховання здійснюють педагогічне керівництво, управління цим процесом. Управління процесом виховання - діяльність педагогів, що забезпечує планомірний і цілеспрямований виховний вплив на вихованців. Воно **передбачає передусім підбір змісту виховної роботи** з урахуванням вимог суспільства до рівня вихованості учнівського колективу взагалі й кожного його члена зокрема.

Для реалізації змісту виховання потрібні форми, методи і прийоми виховної роботи, які б імпонували школярам. Усе це допоможе зробити виховний процес цілеспрямованим і систематичним. **Суть управління виховним процесом – це виявлення виховних можливостей:**

- сім'ї,
- громадських організацій,
- культурно-освітніх установ,
- засобів масової інформації для ефективнішого використання їх впливу на школярів.

У процесі управління вихованням важливо організувати і спрямовувати колективне та індивідуальне життя й діяльність учнів, створювати умови для збагачення їх власного досвіду. Тому першорядне значення має **встановлення гармонійних стосунків між вихованцями і вихователями** на демократичних і гуманістичних засадах.

7.2. Поняття методів виховання та їх характеристика

Виховання як цілеспрямований процес формування особистості здійснюється завдяки реалізації різноманітних виховних методів.

Методи виховання - способи взаємопов'язаної діяльності вихователів і вихованців, спрямованої на формування у вихованців поглядів, переконань, навичок і звичок поведінки. **Залежно від виховної ситуації обирають конкретні прийоми виховання**, що є передумовою підвищення ефективності методів виховання.

Прийом виховання - *частина, елемент методу виховання*, необхідний для **ефективнішого застосування методу в конкретній ситуації**.

У взаємозв'язку з **методами і прийомами** виховання відбувається використання **засобів** виховання.

Засоби виховання - *вид суспільної діяльності*, який впливає на особистість у певному напрямі. **До засобів виховання** належать:

- праця,
- мистецтво,
- засоби масової інформації,
- шкільний режим тощо.

Методи виховання поділяють на:

- **загальні** (застосовують в усіх напрямках виховання)
- **часткові** (використовують переважно в одному з напрямів виховання - правовому, економічному, фізичному та ін.).

Методи виховання завжди діють у певній системі, кожен є **структурним елементом** цієї системи, забезпечуючи у взаємозв'язку з іншими **ефективність** виховного процесу. Вони **змінюються**, вдосконалюються зі зміною **мети** виховання, **умов**, у яких воно здійснюється, **віку** дитини та **ступеня** її вихованості.

Вибір методу та ефективність його використання залежать від:

- **вікових особливостей** школярів та їх життєвого досвіду. Так, у виховній роботі з молодшими учнями привчання і вправи переважають над переконанням. Диспут і лекцію доцільно використовувати у виховній роботі зі старшокласниками;

- **рівня розвитку** дитячого колективу. У реформованому колективі педагог використовує метод вимог у категоричній безпосередній формі, у згуртованому - громадську думку, прийом паралельної дії;

- **індивідуальних особливостей** школярів. На ці особливості слід зважати не лише в індивідуальній виховній роботі, а й під час групових і фронтальних виховних заходів. Обраний метод виховання повинен передбачати індивідуальні корективи;

- **поєднання методів** формування свідомості та поведінки. Добираючи методи виховання, слід розумно поєднувати методи формування свідомості й методи формування суспільної поведінки з урахуванням принципу виховання єдності свідомості та поведінки;

- ефективності методів виховання, умовою ефективності якої є врахування **психології** школяра. Учень реагує на виховний вплив позитивно, негативно або нейтрально. **Це потребує від педагога вміння з'ясувати реакцію вихованця і відповідно скоригувати його сприймання.**

Класифікація методів виховання впливає з логіки цілісного педагогічного процесу, необхідності безпосередньої організації всіх видів діяльності дітей, їх взаємин з педагогами і між собою, стимулювання самодіяльності та самоосвіти.

За критерієм функціональності розрізняють такі групи методів виховання:

- **методи формування свідомості;**
- **методи формування суспільної поведінки;**
- **методи стимулювання діяльності та поведінки;**
- **методи контролю й аналізу рівня вихованості.**

7.3. Методи формування свідомості

Ця група методів виховання охоплює методи різнобічного **впливу на свідомість почуття і волю учнів з метою формування у них поглядів і переконань.**

До методів формування свідомості належать:

- **словесні методи** (роз'яснення, бесіда, лекція, диспут);
- **метод прикладу.** Їх ще називають методами переконування, оскільки за їх допомогою розвивають і доводять до свідомості учнів сутність норм поведінки, долають помилкові погляди й переконання, негативні прояви поведінки.

Роз'яснення. За його допомогою вихователі впливають на свідомість учнів, прищеплюють їм моральні норми і правила поведінки. **Особливо ефективні вони під час засвоєння правил поведінки, режимних вимог школи, правових норм.** Такі роз'яснення **підсилюють показом, наочним демонструванням.**

Метод роз'яснення часто використовують **як прийом виховання під час бесіди, лекції, диспуту.**

Бесіда. Використовують її для з'ясування, а також цілеспрямованого формування психологічних особливостей, переконань, інтересів особистості. З огляду на особливості проведення **бесіда може бути фронтальною або індивідуальною.**

Щоб фронтальна бесіда дала позитивний результат, педагог повинен обґрунтувати тему як життєво важливу, а не надуману, так формулювати питання, щоб вони спонукали до розмови, спрямовувати її в конструктивне русло.

Учнів слід залучати до:

- оцінювання подій, вчинків, явищ суспільного життя,
- формувати у них на цій основі ставлення до навколишньої дійсності, своїх громадських і моральних обов'язків.

Підсумовуючи бесіду, учитель:

- обґрунтовує раціональне вирішення обговорюваної проблеми,
- накреслює конкретну програму дій для закріплення прийнятої в результаті бесіди норми.

Фронтальна бесіда охоплює кілька етапів.

На першому вихователь розкриває *суть теми бесіди, її значення, відтак переходить до бесіди у формі розповіді*. Розкриваючи зміст, він *спирається на наявний в учнів запас уявлень і понять, який виявляє попереднім анкетуванням чи в індивідуальних бесідах*.

На другому етапі він *залучає до бесіди учнів, які висловилися з приводу думок вихователя стосовно теми бесіди*. На підставі цих висловлювань він розкриває суть поставленої проблеми, що допомагає учням виробити певні світоглядні поняття, **пов'язані з темою**.

На третьому етапі, виходячи з аналізу *конкретних фактів*, наголошують на актуальності обговорюваної проблеми, *пов'язують її з поведінкою і діяльністю учнів*.

На четвертому - *учні усвідомлюють значення розглянутої проблеми для власної поведінки*.

При підготовці й проведенні фронтальних бесід на будь-яку тему **враховують вікові особливості учнів**.

Так, у **молодших класах** доцільно проводити бесіди на морально-правові теми:

- "Поважай своїх друзів",
- "Бережи все, що створено людською працею",
- "Красиве і потворне у поведінці людей",
- "Будь чесним і правдивим" тощо.

Класоводи намагаються пов'язати **зміст цих бесід з поведінкою учнів**, запобігти негативним вчинкам.

З цією метою **використовують випадки з життя, сюжети з дитячих газет і журналів**.

Під час бесід дітей **привчають оцінювати достойні й недостойні вчинки персонажів оповідань**.

Бесіди з учнями **середнього шкільного віку** більш насичені морально-правовим змістом:

- "Відповідальність школярів за свою поведінку",
- "Твої учнівські права і обов'язки",
- "Охорона природи - твій громадянський обов'язок",
- "Людина без "гальм" - зіпсована машина" тощо.

Методика їх проведення дещо інша. Насамперед слід враховувати, що підлітки вже мають певний досвід виконання вимог і правил поведінки, брали участь в обговоренні поведінки однокласників та ін. Водночас педагоги під час бесід навчають учнів самостійно оцінювати морально-правові факти і події.

У старших класах варто проводити бесіди, зміст яких спирається на наявні в учнів правові знання, здобуті під час вивчення навчальних дисциплін:

- "Твій обов'язок - виявляти і запобігати правопорушенням",
- "Право, мораль, звичаї й традиції",
- "Знати, поважати і виконувати закони - обов'язок кожного юнака і дівчини" та ін.

Такі бесіди повинні відбуватися в невимушеній обстановці. Педагог має прагнути дохідливо розкрити тему, її основні положення, вказати джерела, в яких можна знайти додаткову інформацію. Важливо спонукати учнів до обміну думками, докладно відповісти на їх запитання.

Фронтальну бесіду з класом можна проводити на будь-яку тему:

- політичну,
- моральну,
- правову,
- статевого виховання,
- естетичну та ін.

Певні труднощі виникають за необхідності переконувати учнів у хибності їхніх поглядів і переконань, неправильності їхньої поведінки. Тому педагог повинен використовувати різні прийоми підвищення ефективності фронтальної бесіди.

Психологи стверджують, що учні критичніше ставляться до дій і вчинків інших людей, ніж до власних. Позитивно впливають на них аналогії та зіставлення подібних випадків під час бесіди. Нерідко учні скоюють вчинки, не замислюючись над тим, що ці вчинки є свідченням їхніх негативних рис. Наприклад, кругову поруку в колективі можна кваліфікувати як відсутність принципівості в його членів. У такому разі ведуть мову про неправильне розуміння таких моральних понять, як товаришування, колективізм і дружба.

Ефективність фронтальної бесіди зростає, коли у розглядуваних фактах, процесах учні відкривають для себе щось нове. Під час такої бесіди вони можуть обстоювати свої помилкові погляди і переконання. Педагог ніби погоджується з ними, приймає їхню точку зору, але, виявивши слабкі й суперечливі місця в аргументації вихованців, спростовує їх:

"Я з вами згоден, але як пояснити...",

"Припустімо, ви маєте рацію, проте як бути, коли..."

Слід продумати **запитання, якими можна спонукати учнів до самостійних пошуків відповіді на суперечливі судження**. Аргументи педагога мають бути неспростовними.

Найскладнішою для вчителя є індивідуальна бесіда, яку проводять заздалегідь наміченим планом у спокійній обстановці. Важливо, щоб психічний стан учня спонукав його до відвертості. В індивідуальній бесіді учень має не лише усвідомлювати зміст почутих моральних сентенцій, а й переживати його. З цією метою використовують **переконливі приклади**. Водночас вихovanець повинен відчувати, що педагог прагне допомогти йому. Якщо йдеться про **порушення правил поведінки**, бесіду не можна починати з докорів і винесення рішення про покарання. Спершу **з'ясовують причини і мотиви порушення, відтак визначають міру педагогічного впливу**.

Молоді педагоги нерідко зводять індивідуальну бесіду до розвінчування вчинків учнів. Проте досвід переконує, що бесіда корисніша, коли її починають з аргументованого **розкриття правильного розуміння сутності вчинку**, дії, явища і на цьому тлі показують недостойність скоєного учнем вчинку.

Лекція. Сутність її полягає в систематичному викладі навчального матеріалу, будь-якого питання. Вона відкриває для учня можливість живого спілкування з людиною, ґрунтовно обізнаною з певними питаннями, проблемами, готовою відповісти на запитання, що можуть його цікавити. Успіх лекції залежить від особистих якостей лектора, який повинен мати належну теоретичну підготовку, добре знати матеріал, володіти прийомами донесення його до слухачів.

Читають лекції здебільшого у старших класах, зрідка - в середніх. Готуючись до них, важливо продумати побудову, переконливість доказів і аргументів, власну оцінку подій, фактів, явищ, прийоми зосередження уваги учнів. Лекція може бути епізодичною, належати до певного тематичного циклу або кіно лекторію. Епізодична лекція дає уявлення про одне питання чи проблему і повинна бути позначена науковістю, повнотою, точністю викладу, доступністю термінології, насиченістю новою інформацією, емоційністю тощо.

Теоретичні положення лекції розкриваються в тісному взаємозв'язку з практикою, з життям учнівського колективу. Лекторові легше встановити контакт з аудиторією, якщо він використовує факти з життя і діяльності колективу учнів. Найскладнішим моментом лекції є відповіді на запитання. Ці запитання можуть потребувати уточнення або оцінки факту лектором, його думки з приводу певної проблеми, можливі гострі запитання полемічного характеру. Лектор не повинен ухилятися від відповідей, в тому числі й на гострі запитання, оскільки учні можуть дати своє, можливо, й неправильне трактування тих чи інших складних проблем.

Читаючи лекцію, важливо вміти переходити до невимушеної розмови з аудиторією, враховуючи її вікові особливості, рівень загальної культури, обізнаність з проблемою, про яку йдеться. Це створює атмосферу співпраці,

посилює вплив на думки, почуття, поведінку учнів. Для активізації сприймання інформації лектор використовує і вплив учнів один на одного, що зовні виражається в обміні репліками, аплодисментах та інших емоційних виявах. В атмосфері взаєморозуміння між лектором і слухачами легше відповідати на гострі полемічні запитання, залучати до відповідей на них учнів, дискутувати. Не слід обминати гострих тем.

Певна кількість лекцій, присвячених одній проблемі, утворюють цикл лекцій. Його обсяг залежить від характеру проблеми, складу слухачів, конкретних умов і можливостей. Важливим є наповнення лекцій цікавим змістом, висвітлення найістотніших і найактуальніших для учнів питань. Приміром, старшокласникам можна запропонувати цикл лекцій з трудового законодавства, який може об'єднувати такі теми: "Конституція України про право громадян на працю", "Трудові права і обов'язки працюючої молоді", "Особливості трудової діяльності неповнолітніх", "Пільги працівникам, які навчаються без відриву від виробництва" та ін.

Підвищений інтерес в учнів викликають кінолекторії - лекції на моральну правову, антиалкогольну, естетичну та іншу тематику, які супроводжуються демонструванням кінофільмів або їх фрагментів. Їх ефективність зумовлена тим, що пізнавальне значення лекції зростає, якщо вона доповнена фактами конкретної діяльності, відображеної в науково-популярному чи художньому фільмі. Кінолекторії об'єднують кілька лекцій однією ідеєю, їм дають різні назви: "Підліток і закон", "Мораль, право, обов'язок" та ін. Тематичні плани кінолекторію передбачають одну-дві лекції на місяць з найактуальніших питань виховання школярів й орієнтовані на постійну аудиторію з урахуванням віку, освіти" рівня вихованості слухачів. Кінолекторії влаштовують переважно для учнів середнього і старшого шкільного віку. До роботи над ними залучають фахівців з конкретної тематики. Цілий кінофільм або його фрагменти демонструють під час бесіди чи лекції для переконливішого звучання висунутих лектором теоретичних положень. Іноді спершу читають лекцію, а відтак демонструють кінофільм. Якщо кінофільм доволі інформаційний, достатньо прокоментувати його матеріал, поставити учням запитання, зосередити їхню увагу на головному.

Кінолекторії забезпечує послідовний, тривалий і цілеспрямований вплив на учнів, сприяє формуванню цілісного уявлення з багатьох проблем, отриманню вичерпних відповідей на запитання, що виникають під час лекції. Для підвищення його ефективності проводять підсумкові заняття, які охоплюють запитання і відповіді з вивчених тем, переглянутих кінофільмів, анкетування слухачів щодо оцінки роботи кінолекторію і врахування потреб учнів, обговорення з ними найзлогідніших питань тощо.

Диспут. Як метод формування свідомості особистості він передбачає:

- вільний, жвавий обмін думками,
- колективне обговорення питань, що хвилюють учнів.

Особливо ефективний він у роботі зі старшокласниками. Під час диспуту:

- учні обстоюють власну позицію,
- переконуються в правильності чи помилковості своїх поглядів,
- виявляють свою ерудицію, культуру, темперамент,
- розвивають логічне мислення, вміння аналізувати, узагальнювати, робити висновки.

Тематику диспутів підбирають з таким розрахунком, щоб **спонукати учнів до роздумів про мету життя, щастя, обов'язок людини перед суспільством.** Можна обговорювати факти з життя класу, школи, літературний твір, газетну чи журнальну статтю. Обираючи тему диспуту, необхідно з'ясувати, наскільки учні обізнані з нею, як ставляться до неї. Відтак окреслюють коло питань для обговорення. Диспут повинен відбуватися в атмосфері невимушеності, ніхто не повинен повчати, виступи мають бути аргументованими. Для цього необхідні вільний обмін думками, рівність учасників диспуту, їх опора на факти, логіку аргументів. Некоректні жарти забороняються, гостре влучне слово схвалюється.

Успішність проведення диспуту залежить від попередньої підготовки:

- за три-чотири тижні в класі має бути відома його тема,
- винесене на обговорення питання.
- учнів бажано ознайомити з правилами диспуту.
- нерідко напередодні диспуту готують спеціальний випуск стіннівки,
- оформляють вітрину з книгами, журнальними і газетними статтями,
- організовують анкетування, індивідуальні та групові бесіди, радіопередачі тощо.

Ведучий повинен добре підготуватися до нього, продумати, як викликати обмін думками між його учасниками, вміло керувати полемікою, спрямовувати її так, щоб вона не перетворилася на беззмістовну балаканину. Він має вчасно зупинити тих, хто надто відхиляється від головного, допомогти тим, хто висловлює розумні думки, але не вміє їх аргументувати, підвести учасників дискусії до необхідних узагальнень і висновків. Анкетування, попередні бесіди з учасниками диспуту полегшать роботу ведучого, підкажуть йому, на кого можна розраховувати, вбережуть від випадковостей, затяжних пауз або поверхового розв'язання спірних питань.

Наприкінці диспуту підбивають підсумки, відзначають спірні чи помилкові погляди і судження, детальніше зупиняються на тому, чим збагатив диспут його учасників.

Словесні методи виховного впливу на учнів влучно охарактеризував В. Сухомлинський: "В руках вихователя слово - такий же могутній засіб, як музичний інструмент в руках музиканта, як фарби в руках живописця, як різець і мармур в руках скульптора. Як без скрипки немає музики, без фарб і пензля - живопису, без мармуру й різця - скульптури, так без живого, трепетного, хвилюючого слова немає школи, педагогіки. Слово - це ніби той місточок, через який наука виховання переходить у мистецтво, майстерність".

Метод прикладу

Як самостійний метод виховання і як прийом при застосуванні інших методів **приклад є взірцем для наслідування**, активно впливаючи на свідомість і поведінку школяра. Прикладом для виховання можуть бути:

- педагоги,
- батьки,
- рідні й близькі люди,
- однокласники,
- історичні герої,
- літературні персонажі,
- діячі науки і культури,
- відомі політики,
- підприємці.

Наслідування пропонованого взірця відбувається у три етапи:

- на першому - на основі сприймання конкретного прикладу виникає суб'єктивний **образ взірця**, бажання наслідувати його;
- на другому - діє **зв'язок** між взірцем для наслідування і поведінкою вихованця;
- на третьому - здійснюється **синтез** наслідувальних та самостійних **дій і вчинків**.

Реалізуючи свої виховні функції, приклад може допомагати педагогові в:

- конкретизації певного теоретичного положення,
- доводити істинність конкретної моральної норми і бути переконливим аргументом,
- спонукати до певного типу поведінки.

Особливість виховного впливу прикладу полягає в **наочності**, конкретності його дії. І що ближчий і зрозуміліший учневі приклад, то більша його виховна сила. Використання прикладу у вихованні **потребує врахування вікових та індивідуальних особливостей учнів**. Так, у роботі з підлітками і старшокласниками виходять з того, що вони вже не сліпо наслідують приклад, а критично ставляться до пропонованого їм взірця. Хоча **іноді учні наслідують не те, що гідне схвалення**.

Одним з **недоліків** виховання на позитивному прикладі є **поверхове розкриття вчителями його суті**, простий перелік позитивних героїв художніх творів, кінофільмів, кращих учнів без детального, образного, емоційного аналізу. У виховній роботі нерідко використовують приклади з навколишнього життя, в тому числі й шкільного. Проте не кожен приклад зі шкільного життя однаково хвилює учнів. Інколи пропонований учителем взірець для наслідування викликає репліки, негативну реакцію. Адже не всі учні, зараховані педагогом до кращих, користуються авторитетом у колективі.

На негативні приклади у виховній роботі спираються, зокрема, тоді, коли йдеться про правове, антиалкогольне виховання, **щоб показати недоцільність їх наслідування. Прийомами їх застосування можуть бути:**

- громадський осуд негативних проявів у житті класу чи школи;
- розвінчання негативного, коли не всі розуміють його сутності;
- протиставлення аморальним вчинкам кращих зразків високоморальної поведінки;
- розкриття на конкретних і відомих учням прикладах наслідків аморальної та асоціальної поведінки.

Аналізуючи негативні факти з життя, слід прагнути, щоб в учнів:

- сформувалися негативне ставлення до них,
- морально-правова стійкість до зла,
- наголошувати на шкідливості наслідування недостойного прикладу.

Умовами виховної ефективності методів формування свідомості є:

1) **урахування** під час формування конкретних світоглядних понять, поглядів і переконань **"бази"** (раніше сформованих понять, поглядів і переконань), на яку накладається пропонована учням інформація. **Для цього перед кожним виховним заходом треба не лише ставити конкретну мету щодо формування певних якостей, а й вивчати рівень вихованості учнів і враховувати його під час проведення заходу.** Інакше користі буде мало: адже одні вихованці погодяться з пропонованими сентенціями, інші - сумніватимуться в них, а ще інші - сприйматимуть їх скептично, а то й вороже. І якщо вони відверто не виявлятимуть свого ставлення (зокрема, під час лекції), то педагог не знатиме, що робиться в їхній свідомості й не зможе скоригувати її;

2) **апелювання не лише до розуму, а й до емоційно-почуттєвої сфери учнів.** Переконавання ефективніше, коли учень відчуває сором за скоєне. Посилює переконування й пробудження в учня совісті;

3) **переконування на конкретних прикладах**, що заторкують інтереси дітей, до яких вони мають безпосередній стосунок. Коли йдеться про бережливе ставлення до речей, обладнання, доцільно вести мову про власні речі, обладнання навчального кабінету, шкільний інвентар і тільки згодом - про віддаленіші приклади і узагальнення;

4) **володіння педагогом якостями особистості, які він прагне сформувати в учнів.** Якщо ці якості не притаманні йому, він втрачає головний аргумент переконування. Наприклад, коли педагог, який курить, закликатиме учнів не робити цього, його слова мало кого переконують.

Враховуючи, що формування свідомості полягає у створенні суб'єктивних образів об'єктивного світу, педагог має дбати, щоб його слова і його вчинки утворювали гармонійну єдність, адекватно педагогічним цілям впливали на мислительну та емоційну сферу школярів.

колективу створює сприятливу морально-психологічну атмосферу, підвищує ефективність виховного процесу.

Вимога приносить виховну користь, якщо її висувають систематично і послідовно, а не від випадку до випадку. Тоді вихованці постійно докладають зусилля для виконання правил поведінки, не допускають відхилень у поведінці, навіть коли їм ніхто не нагадує про необхідність дотримання цієї вимоги.

Педагогічну вимогу висувають у прямій або опосередкованій формі.

На початку роботи педагога з дитячим колективом, коли вихованці ще до нього не звикли і стимульована вимогою діяльність їм невідома, найефективнішою є пряма вимога. Вона має бути чітко сформульована і висловлена спокійним, упевненим тоном, який не викликає заперечень (наприклад: "Петренко і Василенко сьогодні прибирають клас"). Характерні ознаки цієї форми вимоги - позитивність (ідеться про те, що повинні робити учні, а не про те, чого не слід робити) та інструктивність (розкриваються не лише мета діяльності, а й спосіб її виконання).

З розвитком учнівського колективу, стосунків дітей і педагога, а також з появою у вихованців негативного чи позитивного ставлення до організованої педагогом діяльності використовують **різні форми опосередкованої вимоги. Розрізняють три групи опосередкованих вимог.**

Перша пов'язана з виявом позитивного ставлення педагога до вихованця (прохання, довір'я, схвалення).

Вимоги **другої групи** не виявляють чіткого ставлення вихователя до дітей, але ґрунтуються на вже існуючому ставленні вихованця до стимульованої діяльності (порада, натяк, умовна вимога, вимога в ігровій формі).

Третя група демонструє негативне ставлення педагога до діяльності вихованця, до прояву певних його моральних якостей (осуд, недовіра і погроза).

Опосередковані вимоги:

- першої групи є позитивними,
- другої - нейтральними,
- третьої - негативними.

Вимогу-прохання висувають тоді, коли між педагогом і учнями встановилися добрі взаємини, довіра і повага, коли вихованцеві здається, що він виконує вимогу за власним бажанням. Така вимога привчає учнів до ввічливості, взаємодопомоги, піклування про інших, тобто розвиває якості, яких їм нерідко бракує.

Вимога-довіра властива різним дорученням, які викликають у вихованця переживання почуття поваги до нього з боку педагога, думкою якого він дорожить. Тому він сам проймається повагою до вчителя, **старається ретельно виконати його доручення.**

Вимогу-схвалення використовують, коли учень домігся певних успіхів, а похвала педагога спонукає його до поліпшення діяльності, викликає почуття задоволення результатами цієї діяльності, **почуття власної гідності.**

Вимога-натяк має на меті досягнення бажаного результату, коли потрібен незначний виховний вплив. Такою вимогою може бути **жарт, докір, погляд або жест**, звернений до одного або кількох членів колективу.

Вимогу-умову висувають до учнів, коли для виконання бажаної для них діяльності спершу **необхідно зробити щось інше**. При цьому види діяльності поєднують так, щоб вони впливали один з одного, щоб між ними був природний зв'язок ("Буде в тебе усе гаразд з навчанням, зможеш займатися в оркестрі"). Використовуючи цю форму вимоги, не слід цікаву для учнів справу перетворювати на "підкуп".

Вимога-недовіра полягає в тому, що педагог **усуває учня від певного виду діяльності** за невиконання або неналежне виконання своїх обов'язків. Ефективність такої вимоги залежить від авторитету педагога й від того, наскільки вихованець дорожить його довір'ям і цим видом діяльності.

Вимога-осуд передбачає негативну оцінку педагогом конкретних дій та вчинків учня і **розрахована на гальмування небажаних вчинків, стимулювання позитивних**. Осуд можна висловити в колективі або учневі наодинці, це може бути докір, закид чи обурення.

Найрізкішою формою є вимога-погроза учневі повідомляють, що у разі невиконання розпорядження до нього буде вжито серйозніших заходів виховного впливу. **Погроза має бути обґрунтованою, а в разі невиконання вимог - реалізованою.**

Громадська думка. За своєю сутністю **цей метод є колективною вимогою**, адже, обговорюючи вчинок учня, колектив прагне, щоб той усвідомив свою провину. Обговорювати чи **критикувати треба не особистість вихованця, а вчинок**, його шкідливість для колективу, суспільства й самого порушника. Розмова має бути такою, щоб учень сам назвав причину свого вчинку. **Під час обговорення обов'язково визначають шляхи подолання недоліків**. За допомогою громадської думки учня легше переконати в хибності його поглядів чи в неналежній поведінці, ніж в індивідуальній бесіді. **Учень бачить, як реагують однокласники** на поради педагога і членів колективу, пересвідчується, що його погляди ніхто не підтримує, і починає прислухатися до порад вихователя.

Готуючись до обговорення поведінки учнів, досвідчені вчителі **унікають надмірного втручання в розмову**. **Коли колектив сам дає оцінку й ухвалює рішення, учень сприймає це серйозніше**, оскільки бачить, що педагог не налаштувався проти нього членів колективу, вони мають власну думку.

Обговорення негативних вчинків одних і тих самих вихованців не повинно бути надто частим, оскільки їх реакція на критичні зауваження притуплюється, а інші члени колективу, бачачи відсутність результатів, зневірюються в можливостях громадської думки. Високо оцінюючи роль громадської думки у вихованні школярів, В. Сухомлинський зауважував, **що не варто обговорювати в колективі:**

1) поведінку дитини, причиною якої є явні або приховані ненормальності в сім'ї (антигромадські вчинки батьків, сварки, скандали, незгоди між ними). Оскільки діти розуміють взаємозв'язок між своєю поведінкою і життям сім'ї, то розмови у школі про це пригнічуватимуть їх;

2) поведінку або окремі вчинки, які об'єктивно є протестом проти грубості, сваволі старших, оскільки підліток у такому разі вважає осуд несправедливістю щодо себе;

3) вчинки підлітків, які є результатом допущеної педагогом помилки;

4) вчинків, зумовлених тим, що вчитель припустився необ'єктивності в оцінці знань учня;

5) неправильного вчинку, пояснення якого потребує розповіді про глибоко особисті, дружні стосунки учня зі своїми однолітками чи із старшим або молодшим другом, оскільки підштовхування до відвертості у такому разі учень переживатиме як спонукання до зради, виказування друга;

б) поганого вчинку, мотиви якого пов'язані з особливостями стосунків у сім'ї, про які дітям ще не час знати і які не можна їм роз'яснювати.

Громадська думка має бути спрямована на тих, хто на неї зважає, її слід обережно застосовувати в роботі з учнями з підвищеною емоційністю.

Формується вона заздалегідь, а не тоді, коли треба обговорити вчинок, що стався в колективі. Успішне її формування здійснюється за єдиних педагогічних вимог до учнів, чіткої системи учнівського самоврядування і систематичної роботи з учнівським активом, постійного неупередженого аналізу життя та діяльності школярів конфліктних ситуацій крізь призму моральних норм, стимулювання учнів до висловлення власної думки, аргументованого обстоювання її.

Як стверджував В. Сухомлинський, що виховна сила колективу спрямовується на фальшивий шлях, якщо вихователь домігся показного, формального осуду учня колективом, коли його однокласники думають одне, а говорять інше, побоюючись втратити прихильність вихователя. Нерідко в таких ситуаціях знаходяться балакуни і демагоги, які, виступаючи від колективу, удають, що буцімто засуджують товариша, а самі по суті знущаються над вихователем і колективом. Це роз'їдає колектив лицемірством, показухою, формує в людині здатність говорити, що завгодно.

Вправління. Полягає цей метод у поступовому створенні умов, за яких учень виконує певні дії з метою вироблення необхідних і закріплення позитивних форм поведінки.

У школі учень щодня вправляється у виконанні розпорядку дня і вимог шкільного режиму, в навчальній і трудовій діяльності. Якщо у житті й діяльності учень дотримуватиметься вимог, що змушують його чітко виконувати свої обов'язки, постійно вправлятиметься в позитивній поведінці, у нього вироблятимуться відповідні навички і звички.

Використовуючи *метод вправлення*, педагог повинен обґрунтувати його необхідність, подбати про доступність, систематичність, *достатню кількість вправ для формування певних навичок і звичок поведінки*.

Привчання. Як *метод виховання* воно *ґрунтується на вимозі до учня виконати певні дії*. Вирішальним чинником у привчанні є режим життя і діяльності школяра. Його виховна функція полягає в тому, що режим забезпечує постійність, неперервність зусиль, заощаджує енергію людини, привчає вчасно виконувати будь-яку роботу, систематично, неухильно дотримуватися встановлених вимог.

Метод привчання відіграє особливу роль у вихованні. Нерідко учень не усвідомлює важливості й значення пропонованого йому виду поведінки. У такому разі від нього вимагають належно поводитися, керують ним у процесі діяльності, ускладнюючи її. Наприклад, у такий спосіб учня привчають бути ввічливим, дисциплінованим, читати книжки тощо. *Якщо постійно від вихованця домагатися бажаного, з часом у нього сформуються відповідні навички поведінки*, він усвідомить правильність, слухність, необхідність вимог, почне виконувати свої обов'язки.

Доручення. Метод також *передбачає вправлення учня в позитивних діях і вчинках*. З цією метою педагог, орган учнівського самоврядування чи учнівський колектив дають йому конкретне завдання, виконання якого потребує певних дій або вчинків. Застосовуючи цей метод, враховують індивідуальні особливості учнів. *Доручення підбирають з таким розрахунком, щоб його виконання сприяло розвиткові необхідних якостей*. Наприклад, неорганізованим учням корисно доручити провести захід, у підготовці якого треба виявити самостійність, ініціативу, зібраність. Отримавши доручення, учень повинен усвідомити його важливість для колективу і для себе. Воно має бути посильним. Нескладне завдання виховує впевненість у власних силах, непосильне - підриває віру в свої можливості. *Педагог повинен не лише дати доручення, а й навчити учня виконувати його, допомогти йому довести справу до кінця*.

Доручення можуть бути:

- постійними
- епізодичними.

Постійні доцільно давати *учням, які мають певний досвід* їх виконання, розвинене почуття відповідальності. Згодом доручення ускладнюють за змістом і методикою виконання.

Ефективність доручення як методу виховання значною мірою залежить від *організації контролю за його виконанням*. Саме завдяки контролю запобігають забудькуватості. Відсутність контролю породжує безвідповідальність. **Контроль** може бути індивідуальним з боку педагога, здійснюватися *у формі звіту на зборах колективу чи засіданні його активу*. *Виконання доручень потребує оцінювання*.

Створення виховуючих ситуацій. Виховуючі ситуації - спеціально організовані педагогічні умови для формування в учнів мотивів позитивної поведінки чи подолання недоліків.

Цей **метод** використовують з метою **формування суспільної поведінки**. Кожна з таких ситуацій **передбачає**:

- визначення необхідних умов для здійснення запланованого педагогом,
- продумування ним своїх дій і поведінки в новій ситуації,
- виникнення в учнів нових почуттів, зумовлених новою педагогічною ситуацією, які породжують нові думки, мотиви поведінки, спонукають до подолання недоліків.

Такі ситуації є різноманітними за своїми особливостями:

- **вербальні** (наведення афористичних висловів, розповіді із моральною проблематикою, казкові сюжети і реальні події),
- **уявні** (створення учневі умов для аналізу ним своєї поведінки, оцінки певної події),
- **конфліктні** (в їх основі - гострі моменти, психологічні зриви, потрясіння), ситуації-задачі,
- **ситуації-вправи** (обговорення проблем ігрової ситуації, що спонукають учнів до певних дій, моральних вчинків).

Прийоми створення виховуючих ситуацій поділяють на:

- творчі
- гальмуючі.

Творчі прийоми передбачають виявлення педагогом доброти, уваги та піклування, які сприятимуть пробудженню й активізації прихованих гуманних почуттів учня, **зміцненню його впевненості у своїх силах, залученню до цікавої діяльності**.

Гальмуючі прийоми постають як паралельна педагогічна дія, осуд, наказ, ласкавий докір, натяк, удавана байдужість, іронія, розвінчання, вияв обурення, попередження, вибух емоцій.

Прийоми створення виховуючих ситуацій можуть бути **творчими**:

- доброта, увага і піклування;
- вияв уміння й переваги вчителя;
- активізація прихованих почуттів;
- пробудження гуманних почуттів;
- вияв засмучення;
- зміцнення віри у власні сили;
- довіра;
- залучення до цікавої діяльності,

або гальмівними (паралельна педагогічна дія, наказ, ласкавий докір, натяк, показна байдужість, іронія, розвінчання, вияв обурення, попередження, вибух).

Позитивні наслідки в індивідуальній виховній роботі з учнями дають вияви доброти, уваги та піклування. Вони, а також допомога дорослих або товаришів

викликають у вихованця почуття вдячності, створюють атмосферу взаємної поваги й довіри.

Теплі почуття до педагога, товаришів згодом поширюються на інших людей. Окремі учні можуть мати складні стосунки з батьками, відчувати дефіцит родинного тепла, піклування про себе. За відповідної роботи педагога такі батьки починають інакше ставитися до своїх дітей, внаслідок чого поліпшується їхня поведінка.

Кожен учень, захоплюючись певною галуззю знань, нерідко звертається по допомогу до педагога. Педагог, який виявить у ній уміння і знання, посприє вирішенню проблеми, здобуде в очах учня неабиякий авторитет.

Учні не байдужі до свого становища в колективі, ставлення до них дорослих і однолітків. Кожен переживає власне становище в колективі по-своєму, нерідко приховуючи зміст цих переживань. Спостереження за поведінкою учнів, бесіди з ними та їхніми батьками дають змогу з'ясувати, чим вони найбільше дорожать. Створена вихователем педагогічна ситуація, що активізує ці думки і почуття, робить їх провідними і вирішальними, допомагає формувати позитивні риси особистості.

Окремі учні не вірять у власні сили. Нерідко вони самі заявляють, що у них нічого не вийде, оскільки вони ні на що не здатні. Такі учні часто байдужі до зауважень учителів, оцінок, почуваються неповноцінними, стають пасивними. Щоб запобігти цьому, важливо мобілізувати їх здібності, зміцнити віру у власні сили. Для цього створюють педагогічну ситуацію, в якій такий учень зміг би в чомусь виявити себе, переконатися у своїх здібностях. Дуже важливо, щоб його перші успіхи помітили товариші. Відчувши їх повагу та інтерес до себе, він сповнюється почуттям гідності, інакше оцінює себе, міцніє його віра у власні сили, з'являється бажання поводитися інакше, стати іншим.

Прийом довіри ґрунтується на вірі, що кожна людина наділена певними позитивними якостями, на які можна спертися і досягти істотних успіхів.

В індивідуальній роботі використовують **прийом залучення учня до цікавої діяльності**, яка захоплює його, в якій він "забуває" про свої негативні потяги, в нього народжуються благородні прагнення, виявляються позитивні якості. Дитячому вікові притаманне прагнення до діяльності, бажання в чомусь виявити себе, знайти вихід своїй енергії. Важливо створити відповідні умови для позитивного спрямування такої діяльності. Для цього в школі працюють різні гуртки (предметні, спортивні, художні, технічні).

Паралельна педагогічна дія. Вона передбачає непрямий вплив на вихованця через колектив, у процесі якого негативні риси характеру чи поведінки долають не завдяки безпосередньому звертанню до учня, а організацією впливу на нього колективу. З цією метою педагог висловлює претензії до колективу, вимагаючи від нього відповідальності за поведінку кожного з його учасників. Колектив відповідно оцінює поведінку того, хто скомпрометував себе, і він змушений відповідно скоригувати свою поведінку.

Суть прийому **удаваної байдужості** в показній **неувазі**, байдужості педагога **до того, що робить учень**. Вихованець здивований, що на його витівку не реагують, оскільки він не чекав цього, відчуває незручність і недоречність своєї поведінки.

Колектив учнів складається з окремих осіб, які мають певні негативні риси характеру, що проявляються в щоденній поведінці. Такі факти педагог повинен помічати і реагувати на них, використовуючи **прийом осуду дій і вчинків, поглядів і переконань**. Педагоги або члени колективу на зборах чи наодинці осуджують учнів, які поводяться негідно. Пережите при цьому почуття допомагає таким школярам у майбутньому утримуватися від подібних вчинків, виховує почуття відповідальності за свою поведінку.

Вибух. Використовують цей прийом для перевиховання учнів, на підставі глибокого знання їх індивідуальних особливостей, володіння належною педагогічною технікою його застосування. **Мета його полягає у несподіваному створенні таких педагогічних обставин, за яких швидко і докорінно перебудовується особистість**. Він постав як миттєве руйнування негативних якостей, негативного стереотипу поведінки дитини у процесі бурхливих емоційних переживань.

Такі психологічні зміни можуть статися лише в педагогічній обстановці, яка викликає в учня нові сильні почуття. Педагог має добре знати вихованця, щоб вплинути на головне почуття (радість, смуток, сором, гнів), щоб він по-новому оцінив себе, переконався у необхідності поводитись інакше. Важливу роль відіграє і несподіваність педагогічної обстановки для вихованця.

7.5. Методи стимулювання діяльності та поведінки

До методів, які **забезпечують регулювання, коригування і стимулювання поведінки й діяльності вихованців**, належать:

- змагання,
- заохочення
- покарання.

Змагання. Ґрунтується воно на природній схильності дітей до здорового суперництва і самоутвердження в колективі. Виховна сила змагання виявляється лише за умови, що воно стає дієвою формою самодіяльності учнівського колективу.

Змагання, конкуренція, боротьба за існування, як і життя, - вічні, вони є **своєрідною пружиною розвитку**. **Змагання** сильне гласністю, об'єктивним порівнянням підсумків. Воно:

- організовує,

- згуртовує колектив,
- спрямовує на досягнення успіхів,
- навчає перемагати,
- змушує відстаючих підтягуватися до рівня передових,
- передових надихає на нові успіхи.

У його підсумках відображається вся багатогранність життя школи.

У шкільній практиці практикують такі форми змагання, як:

- конкурси,
- олімпіади,
- фестивалі й огляди художньої самодіяльності,
- виставки образотворчого мистецтва
- технічної творчості, шкільні спартакіади,
- вікторини та ін.

Участь у них:

- виявляє і розвиває інтереси,
- творчі здібності учнів,
- розширює їхні знання і кругозір,
- активізує пізнавальну та інші види корисної діяльності.

За педагогічно доцільно організованого змагання:

- учні заздалегідь мають знати його умови,
- брати участь в аналізі й підсумовуванні його результатів.

Важливо забезпечити:

- гласність змагання,
- матеріальне і моральне стимулювання переможців.

Заохочення. Суть його полягає у схваленні позитивних дій і вчинків з метою спонукання вихованців до їх повторення. Метою його є спрямування поведінки учня в потрібне русло, зміцнення в ньому впевненості у власних силах, посилення прагнення до позитивних вчинків.

У школі застосовують такі види заохочення:

- подяка директора (за наказом),
- вміщення фото на дошку відмінників навчання,
- нагородження грамотою, цінним подарунком, золотою чи срібною медаллю після закінчення школи.

Проте не кожне заохочення активізує процес виховання учнів, воно має виховну силу тільки за певних умов. Передусім важливо своєчасно помітити позитивні зрушення в особистості учня, в його ставленні до навчання, праці, людей. **Корисно іноді похвалити вихованця, коли він ще не досяг значних успіхів у поведінці, але прагне до цього.** Відзначення хоча б невеликих зрушень на краще, маленької перемоги учня над собою, пробуджують в ньому енергію, стимулюють на повторення схвалених вчинків. **Непомічання цього може негативно позначитися на всьому процесі виховання дитини.**

Виховна сила заохочення "авансом" виявляється стосовно тих, кого взагалі рідко або ніколи не заохочують, хто не відчув "радості від похвали дорослих. Однак таким заохоченням не слід зловживати, воно має бути заслуженим. При цьому враховують не лише результати діяльності, а й те, наскільки сумлінно учень її виконав, скільки він вклав у неї праці, тобто ступінь його зусиль. Адже учні мають різний досвід і рівень розвитку, та сама справа одним дається легко, а іншим - набагато важче.

За зразкове ставлення до навчання й виняткові його результати випускники школи отримують нагороди.

Золотою медаллю "За особливі успіхи у навчанні" нагороджують випускників середнього навчального закладу, які мають усі річні та екзаменаційні (підсумкові за рік) оцінки не нижче 10,11,12 балів у 11 і 12 класах.

Срібною медаллю "За успіхи у навчанні" нагороджують випускників середнього навчального закладу, які за період навчання в 11 і 12 класах мають річні та екзаменаційні не нижче 8-9 балів не більш ніж з двох предметів, а з усіх інших предметів річні та екзаменаційні (підсумкові за рік) оцінки 10, 11, 12 балів.

Похвальним листом "За відмінні успіхи у навчанні" нагороджують учнів 1-11 класів середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладів, які досягли відмінних результатів у вивченні всіх предметів за відповідний навчальний рік. Цією нагородою учнів можуть відзначати за наявності позитивної оцінки з музики, образотворчого мистецтва, фізичної культури.

Похвальною грамотою "За особливі успіхи у вивченні окремих предметів" нагороджують випускників середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладів, які досягли особливих результатів у вивченні одного або кількох предметів. Такою грамотою відзначають насамперед призерів міжнародних, всеукраїнських, обласних олімпіад, конкурсів, змагань, авторів винаходів, наукових досліджень, художніх творів тощо.

Покарання. Цей виховний метод полягає у несхваленні, осуді негативних дій і вчинків з метою їх припинення або недопущення в майбутньому. Усвідомлюючи неминучість покарання, учень намагається перебороти в собі шкідливі потяги і звички, викорінювати негативні вчинки, привчається до дисципліни і порядку. Як і заохочення, його слід використовувати тільки як виховний засіб.

До порушників правил поведінки, дисципліни, режиму праці застосовують такі покарання, як:

- догана за наказом директора школи,
- усне зауваження (директора, його заступників, учителя, класного керівника),
- зауваження із записом у щоденнику,
- зниження оцінки за поведінку.

Найбільшим покаранням є **виключення** порушника зі школи за систематичні вчинки, які не дають йому права перебувати в шкільному колективі (злодійство, хуліганство тощо).

Багато педагогів не вдаються до покарань або намагаються не зловживати ними, безпідставно вважаючи, що жарт, іронія, осудливий погляд нерідко спричинять сильніший ефект, ніж найсуворіші засоби. Та це не означає, що без них можна обійтися взагалі. Безкарність породжує непослух, порушення дисципліни. Розумна система покарань допомагає формувати характер, виховувати почуття відповідальності, вміння долати труднощі.

Застосовувати покарання слід обережно. Якщо учень сприйматиме його як кару за скоєне, це породжуватиме озлоблення, страх перед дорослими, хитрість і лицемірство. Тому **слід всебічно перевірити факти, довести провину**. Незаслужене покарання викликає бажання помститися, зробити щось "на зло" вихователеві, провокує нові конфлікти. Якщо учень усвідомив свою вину, покарання змушує його пережити почуття провини, збуджує докори сумління і прагнення змінити поведінку, підвищує в нього почуття відповідальності, зміцнює дисциплінованість, несприйнятливність до негативного. Коли він усвідомив своє становище, глибоко переживає його, обіцяє більше не допускати подібного, міру покарання можна зменшити або обійтися розмовою.

Ефективність методів заохочення і покарання підвищується за таких умов:

- **заохочення і покарання мусять бути справедливими**. Неправильна оцінка поведінки, захвалювання спричиняють зазнайство, самовпевненість, викликають нездорові заздрощі з боку товаришів. Незаслужене покарання породжує у вихованця обурення, озлоблення. Тому заохочувати чи карати можна, тільки детально проаналізувавши його поведінку або вчинок;

- **до заохочень і покарань не слід вдаватися часто**. Часті заохочення призводять до того, що учень після кожного позитивного вчинку очікує на певну "винагороду". Якщо карати вихованця надто часто, він звикне і покарання на нього вже не діятимуть;

- **заохочення і покарання слід використовувати в міру** їх зростання від найменшого до найбільшого. Відчувши на собі вплив більш вагомого заохочення чи покарання, він може не зреагувати на менш значущі;

- **заохочення і покарання повинні бути гуманними**. Неприпустимо, вдаючись до покарання, ображати людську гідність вихованця. Негуманним є і незаслужені заохочення вихованця, та й колектив відреагує на таку подію своєрідним ставленням до заохоченого, в якому буде виражено здивування, а то й зневагу.

7.6. Методи контролю та аналізу рівня вихованості

До цих методів виховання належать:

- педагогічне спостереження,
- бесіда,
- опитування (анкетне, усне),
- аналіз результатів суспільно корисної роботи,
- виконання доручень,
- створення ситуацій для вивчення поведінки учнів.

У практичній діяльності вчителя важливо вміти використовувати їх під час **вивчення окремого учня та учнівського колективу, яке здійснюється за орієнтовними програмами.**

Орієнтовна програма вивчення особистості учня:

I. Загальні відомості про учня.

1. Біографічні дані. Прізвище та ім'я учня, рік народження, національність.
2. Соціально-побутові умови. Адреса проживання, склад сім'ї, освіта, місце роботи батьків. Допомога сім'ї у навчанні й вихованні дитини. Режим праці та дозвілля учня. Участь учня в домашній праці. Любов до праці.
3. Стан здоров'я. Крім загальної характеристики стану здоров'я учня за даними шкільного лікаря, обов'язково слід виявити сенсорні (пов'язані з органами чуття) дефекти, якщо вони є.

II. Загальний рівень розвитку учня.

1. **Психічний розвиток учня.** Характеристика його уваги. Особливості сприймання і розуміння навчального матеріалу. Швидкість, точність і міцність запам'ятовування.

Характеристика прийомів запам'ятовування.

Особливості мислення.

Рівень володіння операціями аналізу, синтезу, порівняння, абстрагування й узагальнення.

Особливості уяви.

Рівень розвитку мовлення (культура мовлення, багатство активного словника, логічність мовлення).

Розвиток волевих якостей (цілеспрямованість, принциповість, самостійність, ініціативність, витримка тощо).

2. **Інтелектуальний розвиток, ерудиція учня.** Інтерес до питань світогляду, моралі, науки, техніки, мистецтва, спорту. Наявність провідного інтересу. В яких гуртках і спеціальних дитячих установах працює? Особливості читацьких інтересів, їх широта і стійкість. Самостійність, критичність, гнучкість та логічність мислення.

3. **Індивідуально-психологічні особливості учня.** Його збудливість і енергійність, врівноваженість та емоційна вразливість. Темп роботи і мовлення. Чи легко він переходить від одного виду діяльності до іншого?

Наполегливість, упевненість, охайність учня.

Рівень розвитку почуття колективізму, обов'язку, власної гідності.

Скромність, сміливість, рішучість, правдивість, чесність, самокритичність учня.

Ставлення до вчителів, товаришів, батьків.

Вид діяльності, до якого він має нахил.

Справи, які він може виконувати найуспішніше.

Професія, яку в майбутньому хоче обрати.

Характеристика загальних і спеціальних здібностей учня.

III. Навчальна діяльність учня. Мотиви навчальної діяльності.

Ставлення учня до занять у школі.

Наявність пропусків занять, їх причини.

Уважність на уроках.

Навчальні предмети, якими найбільше цікавиться.

Якість і систематичність виконання домашніх завдань.

Які прийоми індивідуального підходу використовувались у роботі з ним? їх наслідки.

Ставлення учня до оцінювання вчителем його успіхів і невдач у навчанні.

Успішність з різних навчальних предметів.

Участь у предметних гуртках.

Які навчальні предмети опановує легко, а які з труднощами? їх причина.

Яких заходів було вжито для підвищення успішності з цих предметів і які їх наслідки?

IV. Громадська активність учня.

Участь у громадському житті класу і школи.

Які доручення має і як їх виконує?

Дисципліна учня (якщо він припускається порушень, то охарактеризувати їх причини).

Становище учня в колективі класу (офіційний чи неофіційний лідер, лідер малої групи, не прийнятий у колектив).

Участь у суспільно корисній праці.

Мотиви громадсько-корисної діяльності.

Інтерес до суспільно-політичних подій в Україні та за кордоном.

Почуття національної самосвідомості.

Чи були спроби підвищити інтерес учня до громадської роботи? Як вони здійснювалися? їх наслідки.

Орієнтовна програма вивчення учнівського колективу:

1. **Склад класу** за віком, національністю і статтю.

2. **Актив класу.**

Наявність у нього авторитету серед учнів.

Характеристика активістів (ініціативність, самостійність, наполегливість, вимогливість, організаторські здібності).

Наявність у класі неофіційного активу, його характеристика і стосунки з офіційним активом.

3. **Стан згуртованості та організованості класу.**

Вміння розподілити роботу і обов'язки.

Вміння підкорятися розпорядженням уповноважених осіб.

Критика і самокритика в колективі.

Стан дисципліни в класі.

Випадки порушення дисципліни та їх характерні причини.

Взаємини між учнями класу.

На чому вони ґрунтуються: на спільній роботі, спільних інтересах, визнанні авторитету, взаємодопомозі тощо?

Наявність малих груп, основа їх виникнення і ступінь зацікавленості загальними справами колективу.

Характер і спрямованість товаришування і дружби.

Взаємини між хлопчиками і дівчатками.

Наявність кругової поруки в класі.

4. **Ідейно-політична спрямованість колективу класу.**

Моральні переконання та ідеали учнів.

Інтерес до суспільно-політичних подій і соціальних проблем у країні та за кордоном.

Рівень розвитку почуття національної самосвідомості.

5. **Успішність класу.**

Загальний показник успішності класу з навчальних предметів.

Ставлення учнів до окремих навчальних предметів і вчителів.

Взаємодопомога в навчанні.

Дисципліна на уроках.

Негативні моменти в навчальній діяльності (списування, шпаргалки, підказування).

Невстигаючі учні, причини їх неуспішності.

6. **Громадська робота класу.**

Інтерес класу до загальношкільного життя і участь у ньому.

Місце суспільно корисної праці в житті колективу.

Види праці та характер її виконання класом.
Вияви свідомої дисципліни в праці.
Громадські обов'язки учнів.

7. Кругозір учнів. їх загальний розвиток, інтерес до мистецтва, літератури і спорту.

Форми його вияву (колекціонування, читацькі конференції, диспути, обговорення переглянутих кінофільмів, спектаклів тощо).

Культура мовлення.

8. Культура поведінки учнів у школі та поза нею. Ставлення до вчителів, батьків і товаришів.

Хоч який би метод вивчення особистості або колективу застосовувався, педагог повинен чітко уявити, для чого йому потрібні певні відомості про об'єкт вивчення. Необхідна конкретна програма вивчення учня або колективу.

Особистість формується і виявляється в різних видах діяльності. Що свідомішою, активнішою та цілеспрямованішою є діяльність особистості, то повніше й достовірніше виявляються її якості. Педагог бачить, як учень ставиться до навчання, фізичної праці, спорту, громадських справ. Вияв певних рис у різних видах діяльності підвищує достовірність даних про учня. Вивчення учня здійснюється у взаємозв'язку з колективом, у системі колективних взаємин. Його поведінка залежить не лише від особистих якостей, а й від характеру стосунків з колективом, специфіки життя колективу. **Педагог має знати специфіку впливу колективу на учня та його реагування на цей вплив.**

Особистість вихованця і сам колектив не є чимось застиглим і незмінним. Вони проходять складний процес розвитку й формування. Тому **дослідження змін в особистості й колективі має практичне значення для виховної роботи з ними,** правильного прогнозування її змісту й добору методів та форм виховного впливу.

За час навчання учень може побувати в різних класах та школах, однак процес його вивчення повинен тривати всюди. Кожен новий вихователь, починаючи вивчення і виховання нового учня, має встановити, що вже було зроблено раніше, щоб продовжити розпочате.

Відомості про учня або колектив, отримані **за допомогою одного методу, потребують перевірки іншими методами,** щоб гарантувати достовірність і об'єктивність.

Вивчення і виховання здійснюються одночасно, взаємодоповнюються. **Приєм або метод вивчення особистості може бути водночас і методом її виховання** (бесіда, доручення та ін.). Аналіз реагування учня або колективу на певний виховний вплив допомагає дібрати способи впливу для наступної роботи.

Народна педагогіка про методи виховання:

Добрий приклад кращий за сто слів.

Приклад кращий за правило.

Бурчання наскучить, приклад научить (приклад).

Шануй батька і матір. Поважай старших (вимога). Стид хоч і не дим, а очі виїсть.

Раз на віку спіткнешся, та й то люди бачать (громадська думка).

Перед тим як карати, полічи до ста. Злість - погана порадиця (покарання).
Перехвалення - як пересолення (заохочення). Не вчи дитину штурханам, а добрими словами. Добрі діти доброго слова послухаються, а лихі й дрючка не бояться (переконання).

Питання для самоперевірки:

1. Охарактеризуйте методи формування суспільної свідомості.
2. Розкрийте технологію використання методів організації діяльності і суспільної поведінки.
3. За яких умов методи стимулювання діяльності і поведінки стають ефективними у вихованні учнів? Що спричинює зниження їх виховної ефективності?
4. Охарактеризуйте основні умови творчого підходу до вибору і використання методів виховання.
5. Доведіть взаємозумовленість і взаємозв'язок різних методів виховання.
6. Які прийоми індивідуального виховного впливу найчастіше використовує вчитель?
7. Які заохочення і покарання вчителі застосовували до вас під час навчання у школі і який виховний ефект вони мали?
8. Розкрийте зміст орієнтовної програми вивчення особистості учня.
9. Яких умов слід дотримуватися під час вивчення особистості учня і учнівського колективу?

Література

Стельмахович М. Г. Теорія і практика українського національного виховання. - Івано Франківськ, 1996.

Сухомлинський В. О. Слово про слово. Вибр. твори: У 5-ти т. - К... 1976. - Т. 5.

Сухомлинський В. О. Сто порад учителю. Вибр. твори: У 5-ти т. - К., 1976. - Т. 2.

Ушинський К. Д. Людина як предмет виховання. Вибр. пед. твори: У 2-Х т. - К., 1983. - Т. 1.